

*Bland de byggnader
Fastighetsverket förvaltar
finns ett antal som
är knutna till Gustav Vasas
äventyr i Dalarna.
I Rankhyttan, Isala,
och Ornäs har medeltida
allmogebyggnader bevarats
till våra dagar tack vare
att de betraktats som
nationalmonument och
tidigt förvärvades
av staten.*

Vintern 1520–21 var Gustav Eriksson Vasa i Dalarna för att värva anhängare inför resningen mot Kristian 11. Hans resa har avsatt en mängd minnen och myter, muntliga traditioner som senare nedtecknats och bearbetats av flera författare. Var gränsen går mellan verklighet och saga är långt ifrån utrett.

Flera av dessa berättelser om Gustavs katt- och rättalek med Kristian 11:s knektar har anknytning till byggnader som ännu är bevarade. Mest känt är Ornäsloftet, där Gustav med knapp

nöd undkom genom det berömda dasset. Det finns också två bevarade trösklogar, en i Isala by och en vid Rankhyttans gård. Dessa byggnader blev tidigt byggnadsminnen just för sin anknytning till Gustav Vasa.

Bergsmansgården Rankhyttan, söder om sjön Runn i Vika socken, hade redan under medeltiden en hytta för beredning av kopparmalm från Falu gruva. År 1520 ägdes Rankhyttan av bergsmannen Anders Persson, en studiekamrat till Gustav från tiden i Upp-

Gustav Eriksson bereder sig att tröska på logen i Rankhyttan. Kistebrev från 1853, som bygger på en alfresco-målning av J. G. Sandberg i Väsakoret i Uppsala domkyrka.

Logen där kung Gösta tröskat

sala. Enligt traditionen besökte Gustav Rankhyttan på sin resa i Dalarna och ska förklädd till trösckarl ha deltagit i arbetet på trösklogen.

Trösklogen förvärvades av staten redan 1667 till ett rikets monument och Karl XI:s förmyndarregering anslag avkastningen av ett stycke kronojord till dess underhåll.

År 1996 gjorde vi på Fastighetsverkets uppdrag ett vårdprogram för trösklogen. Detta innehöll bland annat skadeinventeringar, insamling och analys

av arkivmaterial och en målsättning för framtida insatser. Under 1997 och 1998 har arbeten på fasader och tak utförts i enlighet med detta vårdprogram.

Den medeltida timmerbyggnaden

Trösklogen på Rankhyttan är uppförd på 1490-talet. Genom dendrokronologisk analys har man fastställt att timret är fällt vintern 1493–94. Den är ovanligt stor, 7,5 × 12 meter i plan och 17 stockvarv hög och är timrad i rundtim-

mer. Timret är halsat eller fasat på omkring en meters längd i ändarna och halsningen ger knutskallen en sexkantig form. Knuten är en av de tidigaste man känner till med bindtröskel. Sylan är huggen av en mycket grov stock med cirka 50 cm tvärsnitt och sidorna är sluttande.

Logen är timrad på samma sätt som Ornäsloftet och kvaliteten på timmermansarbetet är mycket hög. De bevarade medeltida timmerbyggnaderna i Sverige är huvudsakligen förrådshus

Interiör 1926. Bilden är tagen från tröskgolvet med logbalken som delar av. I mitten klivstocken.

och tröskklogar. Hur motsvarande medeltida bostadshus i timmer sett ut är tyvärr mycket lite utforskat.

Tröskklogen

En tröskkloge är både förvaringsbyggnad och arbetsplats. Rankhyttans tröskkloge är en enkelloge, den största bevarade från medeltiden i Sverige. Den är delad i två utrymmen, ladan och logen, åtskilda av den så kallade logbalken, en avbalkning av cirka en meters höjd. I laddelen förvaras säden i väntan på tröskning och i logdelen tröskar man. Tröskgolvet ligger på andra stockvarvet och ladgolvet ligger ett stockvarv under. Det är viktigt att den nedre delen av en tröskkloge är helt tät, både för att säden inte ska rinna ut och skadedjur inte ska kunna ta sig in. De nedersta timmervarven är därför mycket tätt timrade och golven hålls täta och dras ihop med hjälp av en så kallad logbjörn och träkilar.

Säden bands vid skörden till nekar eller kärvar, som efter torkning på fäl-

ten togs in och staplades på ladgolvet i väntan på tröskning. Det fanns olika metoder att stapla nekarna och man använde också snedstörar för att få mellanrum och luftcirkulation. För att säden skulle fortsätta att torka när den tagits in är tröskklogen timrad med springor mellan de övre stockvarven. Att man kan se ut mellan de övre stockarna i en tröskkloge är alltså inte något fel.

På medeltiden tröskade man med slaga, med vilken man slog kornen ur axen på tröskgolvet. Efter tröskningen samlades säden ihop och flyttades till sädesmagasin eller härbren.

Det finns en mängd inristningar inne i tröskklogen. En del är gammalt, såväl skyddssymboler som inristningar av typen «medan man väntar vid tröskning», annat är sentida klotter av typen «Elsa och Kalle 1947». Detta är delvis dokumenterat av Olle Homman. Det finns också spår efter tidigare förändringar i byggnaden, som inte är analyserade. Kompletterande byggnads-

arkeologiska undersökningar skulle kunna klarlägga dessa och även ge upplysningar om jordbruk och skörd vid en medeltida bergsmansgård.

400 år av byggnadsvård

Denna loge är inte ett uthus bland andra utan en byggnad som varit ett rikets monument i över 400 år. Hur den tidigare har tagits om hand kan därför i viss mån följas genom äldre avbildningar, arkivuppgifter och, de senaste 100 åren, också genom fotografier.

De första kända avbildningarna är från 1700-talet. År 1758 skrev J. R. Schultze en avhandling om Gustav Vasa, där han sammanställde de olika muntliga traditionerna till en sammanhängande berättelse. Schultze var systerson till Jacob Brandberg, som är känd för att ha skapat Sveriges första landsortsmuseum, om just Gustav Vasa på Ornäs. Avhandlingen innehåller bland annat en mycket exakt perspektivisk bild av Rankhyttans tröskkloge, som i allt väsentligt visar samma byggnad som i dag. Man kan se att taket var täckt med ved och att fasaderna ännu inte hade någon inklädnad, inte ens knutlådor.

Från 1787 finns en akvarell, som tillskrivs J. C. Linnerhjelm, där knutarna är inklädda med knutlådor. Taket är lite otydligt återgivet, men det verkar vara täckt med hopknutade brädor. Vi vet att Ornäsloftet fick nytt brädtak omkring 1750. En flyttbar stege fram-

Dörren på södra gaveln med inristningar från flera århundraden på insidan.

Fotolitografi av Ph Mandel efter originalteckning av G.W. Palm.

för luckan på framsidan tyder på att trösklogen fortfarande används som tröskloge.

Genom två teckningar av G. W. Palm publicerade i Litografisk Allehanda 1865, får vi veta att man på 1860-talet har genomfört en större upprustning. Teckningarna är ett stycke retorik: Se hur försummat detta viktiga minnesmärke var och vilken stor insats vi nu gjort för dess fortbestånd! Teckningen som föreställer logen 1834 visar tillståndet före upprustning – en byggnad i vanvård och förfall. Enligt teckningen av logen 1863, efter restaurering, har timmerväggarna fått en skyddstäckning av horisontella täckbrädor, där varje stock skyddas av en liggande bräda.

Att man restaurerade logen 1863 hänger säkerligen ihop med förändringar i monumentvårdens organisation. Från 1666, då det började med «Placat och Påbudh om gamle Monumenter och Antiquiteter» sköttes monumenten av Antikvitetskollegiet och 1786 fick den av Gustav III instiftade Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien ta över. År 1849 flyttades ansvaret för vård och underhåll av Rankhyttans tröskloge, Isala lada och Ornäsloftet med flera historiska min-

nesmärken till Överintendentensämbetet. Ämbetet uppdrog åt arkitekten Ludvig Hedin att mäta upp dessa byggnader. Ritningarna är daterade 1859.

Det är inte osannolikt att Ludvig Hedin är restaureringsarkitekten 1863; den som kom på idén med skyddsbrädorna, som tillät det medeltida timret att vara båda skyddat och synligt.

Sextio år senare, 1921–23, är det dags

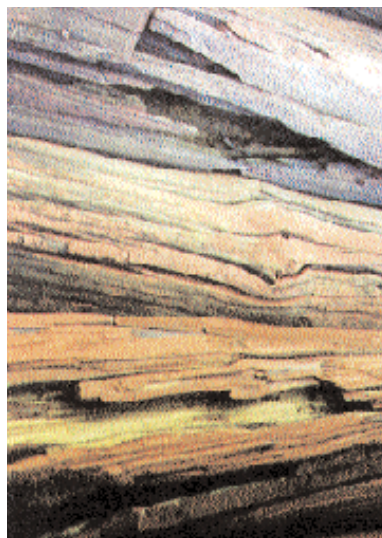
för nästa stora restaurering under ledning av arkitekten Magnus Dahlander. Han hade hjälp av byggnadshistorikern Gerda Boëthius, som var intensivt samsatt med forskning om medeltida timmerbyggnader. Dahlander och Boëthius ville framhäva den medeltida timmerbyggnaden och valde att ta bort täckbrädorna. Detta krävde en del konstgrepp eftersom sprickorna i timret var så omfattande och djupa att de inte bara kunde lämnas. Sprickorna tätades med 'konserveringsmassa' och väggen rödfärgades. Nya knutlådor sattes upp på haspar för att underlätta framtida inspektion av knutskallarna.

Taktäckningen förnyades också och man bytte till en typ av vedtak som man tyckte stämde bättre med den lokala traditionen. Och så var 1800-talets insatser eliminerade.

Efter den stora restaureringen 1921–23 har underhåll och mindre förändringar gjorts kontinuerligt.

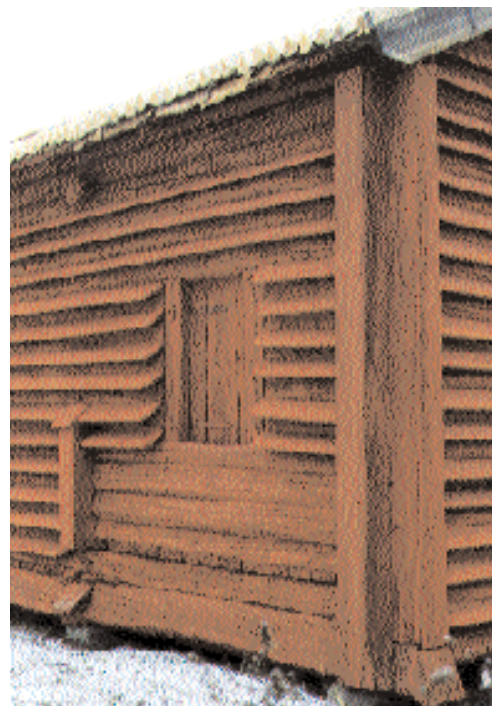
År 1939 reparerades gavelröstena vars dymlingar knäckts, med deformationer som följd. Samtidigt gjordes en grundförstärkning; ett antal betongplintar grävdes ner under mark som underlag för extra grundstenar. Man hade också allvarliga planer på att fylla hålrummen i stockarna med cement och därefter impregnera hela byggnaden med kreosot. Åtgärden godkändes av Erik Lundberg, som t.f. riksantikvarie, men blev lyckligtvis inte utförd.

Takveden förnyades också 1939, trots

Ovan. Skador i timret på norra väggen. Från skadeinventeringen 1996.

Th. Sydvästra hörnet efter restaurering 1999.

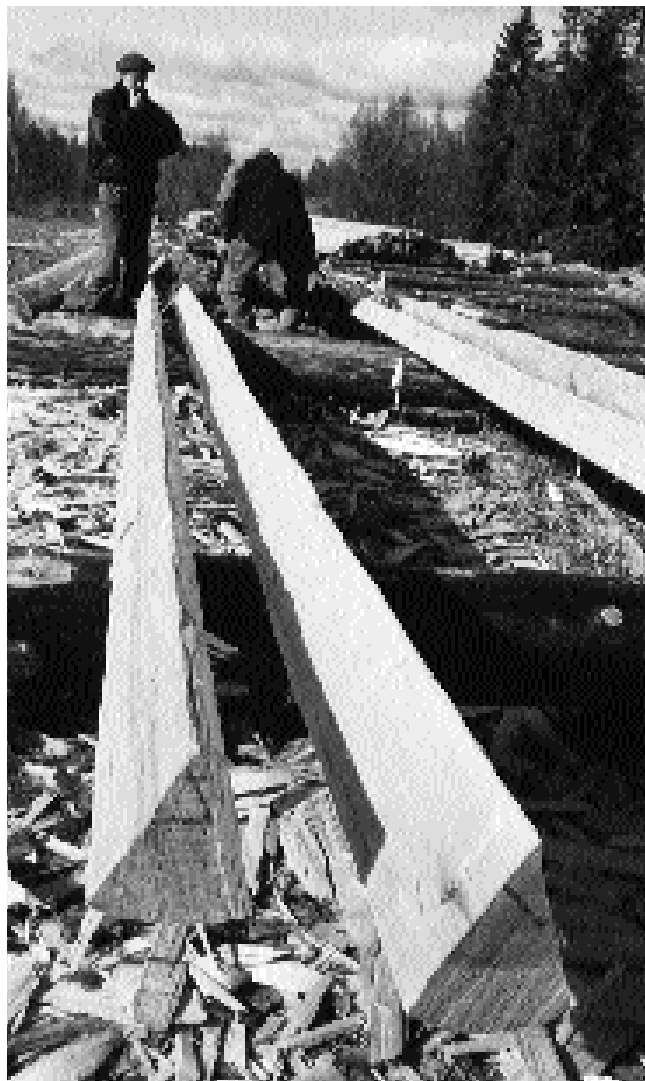

T.v. Vid klyvningen uppstod parallella sprickor på många stockar, särskilt på dem som var vridna till vänster.

T.h. Åttondelsklover.

Nedan. Läggnig av näver och takved hösten 1998.

att den legat så kort tid och 1963 var det återigen dags, denna gång med arsenikimpregnerad sågad takved på 'underhållsfri' papp.

Läget 1996

År 1996 var det 75 år sedan man tog bort täckbrädorna. En besiktning visade att timrets yta var flakig och uppluckrad. Djupa märgsprickor tog in vatten. En del av konserveringsmassan satt kvar i sprickorna men mycket hade eroderat bort. Det fanns också fyllningar med kalkbruk och även fult gjorda illusningar med trä. En stock på norra gaveln var så skadad och lappad att den måste huggas ur och halvsulas. Det var uppenbart att timmerstommen måste skyddas mot såväl väta som sol med någon typ av brädfodring för att inte förstöras. Det låg nära till hands att försöka rekonstruera den tidigare intäckningen; det skydd timret hade haft från 1860-talet till 1921.

Man kan fundera över varför timret fick en så ovanlig typ av brädfodring.

Vi tror att det har att göra med byggnadens särställning som monument. Att brädså den på vanligt sätt skulle ha förpassat den in i den anonyma massan av uthus. Brädfodringen var i detalj dokumenterad med några tydliga fotografier tagna 1919. Med hjälp av lupp kunde konstateras att brädorna var av gran och att de var 9–10 tum breda 'förstabrädr'. Man kunde också se att de var dragna in mot säten, det vill säga huggna i bakkant för att följa timrets kurva och spikade med smidd spik. Det var alltså möjligt att göra en mycket säker rekonstruktion. Och det var helt uppenbart en tekniskt sett fullvärdig lösning. Förslaget var inte helt okontroversiellt, men kunde efter ett fullskaleförsök genomföras 1997.

Nytt vedtak

Hur det medeltida taket sett ut vet vi inte. Gavelröstena bär spår av förändringar liksom väggarnas översta stock, väggbandet. Varken röstena eller takåsarna är för övrigt dendrokronolo-

giskt daterade. Underlagstaket av slånor i takfallets riktning, med näver som tätskikt, är av en typ som vi tror fanns på 1700-talet, men det kan också ha tillkommit 1863. Yttertakets vedtäckning kan vi följa från 1730-talet och framåt på avbildningar och fotografier. Beläggningen av näver och ved har förnyats flera gånger, veden troligen fem gånger sedan 1860.

År 1996 var den befintliga arsenikimpregnerade takveden i mycket dåligt skick, det växte till och med små björkar i den.

Förebilden för ett nytt vedtak hämtades också från 1919 års fotografier. Taket syns tydligt på fotografierna och möjligheten att få en säker grund för rekonstruktionen var därför stor. Sannolikt hade det lagts vid sekelskiftet. Takveden bestod av timmer kluvet i fjärdedelar och åttondelar. Genom att räkna hur många klovor det låg på ett takfall kunde vi ganska säkert räkna ut vilka mått de skulle ha och därmed hur grovt timmer som behövdes.

Klyvning av takved

Fällning av träd och spräckning av klovor har utförts i Jämtland. Träden är fällda i kronoparken vid Gravasund, Hammerdals socken mars–april 1998. Totalt fälldes 48 träd i tre olika ståndorter genom plockhuggning. Timret är spräckt på en plats i närheten av avverkningsstället, arbetet påbörjades en månad efter att träden fällts och var färdigt i slutet på juni.

Stocken barkades med bandkniv och därefter gjordes en 'förhuggning' med en specialkonstruerad bila och en borrarlägga efter en linje som märkts ut med färgsnöre. Denna sprickanvisning högs 1,5–2 cm djup. Kilar slogs in och allt eftersom stocken sprack justerades klyvsprickan in mot förhuggningen med bila eller yxa. Ibland gick det lätt, ibland inte alls. Många träd hade fibrerna vridna i spiral ett par centimeter in i stocken trots att ytveden var helt rak och timmermännen fick då efterhand skära av de vridna fibrerna med ett specialtillverkat verktyg.

Läggningen av taket utfördes under september – november 1998. Takved, papp och övre delen av vindskivorna revs. Det gamla underlagstaket kunde behållas utan reparationer. Den befintliga nävern, som låg under pappen,

kompletterades med två lager, totalt 650 kg. Klovornas färdiga längd är 5,20 respektive 5,35 meter. De är kapade till rätt längd med yxa efter att de lagts upp på taket. Klovorna är sammanhuggna två och två i nock genom fasning och 4-5 par klovor i taget är låsta med en grankäpp i nocken. Grankäpparna kommer från undertryckta träd, det vill säga mycket tätvuxna. Takveden har förankrats i gavlarna med utsmidda plattjärn.

Alla detaljer har gjorts så nära utförandet på fotografierna från 1919 som möjligt. Att tolka fotografierna har varit själva kärnan i projekteringen.

Med det nya vedtaket har logen fått en i det närmaste autentisk taktyp. Tak med näver som tätskikt och spräckt takved som tyngd och skydd har varit en vanlig taktäckningsmetod både i städer och på landsbygden. I dag finns de i stort sett bara på hembygdsgårdar och de är nästan alltid kompletterade med andra tätskikt av papp, plåt eller plast och takveden är sågad, oftast av tryckimpregnerat virke.

Spräckning fordrar rakvuxet och fint virke för att lyckas. Den största svårigheten är att på förhand veta vilka stockar som låter sig klyvas. För hundra år sedan var kunskapen om spräckning av timmer en levande tradition.

Man visste både var man skulle ta timret och vilka träd man skulle ta. Att spräcka i halvklovor låter sig relativt lätt göras även i dag, men fjärdedelar och åttondelar är betydligt svårare. Kanske var det svårt för hundra år sedan också?

Byggnadsvård i skala 1:1

Att utförandet skulle vara rätt i detalj har varit en central målsättning i restaureringsarbetet och det kanske är det som är typiskt för vår tid. Alla inblandade har återerövat en del förlorad kunskap om äldre timmerbyggande och läggning av trätak. Nu står Rankhyttans tröskloge som den gjorde vid sekelskiftet 1900. Ideologiskt sett har 1920-talets restaureringsinsatser fått stå tillbaka till förmån för 1860-talets. Varje generation förkastar den närmast föregående och för varje gång vässar man argumenten. Vi har lyft fram en tidigare föraktad insats, för att den stöder det övergripande målet med vården av den medeltida timmerbyggnaden, nämligen att åtgärderna ska bidra till längsta möjliga överlevnad. Den omedelbara upplevelsen av den medeltida gestalten måste i detta fall stå tillbaka. ■

Anna Blomberg och Kristina Linscott

Trösklogen januari 1999.

